

A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS ÉS A FILOZÓFUSOK

Előadásomban a filozófusok államelméletét, közelebbről a *felvilágosult abszolútizmusra* vonatkozó elképzeléseiket szeretném vizsgálni. A felvilágosult abszolútizmus elnevezést használva, nem pedig a felvilágosult despotizmust, mert véleményem szerint a *despotizmus* mint szakkifejezés a történeti és politikai tudományokban egy másfajta kormányzat, a keleti despotizmus számára van fenntartva. Másrészt a felvilágosult abszolútizmus elnevezés jól kifejezi, hogy az *abszolút monarchia* megújított és modernizált változatáról van szó, amelyet a filozófusok elfogadtak mint egyfajta állammodellt. Jóllehet egyes korabeli írók is használták a felvilágosult despotizmus elnevezést, a mátrafüredi felvilágosodás-kollokviumok vitái során arra az elhatározásra jutottunk, hogy a filozófusok által javasolt kormányzati formára a felvilágosult abszolútizmus kifejezést használjuk, ezen a címen fogunk megjelentetni erről a kérdéstről egy nemzetközi együttműködésben készülő tanulmánykötetet.¹

1. Platón óta az értelmiségiek hajlamosak döntő fontosságot tulajdonítani az államnak a társadalom fejlődésében. A reneszánsz realista értelmezéssel vitte tovább ezt az elgondolást, s így hozzájárult a központosított állam elméletének kidolgozásához, amely szerint az képes megbirkózni a külső és belső konfliktusokkal. A XVII. és XVIII. század politikai gondolkodásában két irányzat figyelhető meg: az egyiket realistának nevezhetnénk, ez pártolja az abszolút monarchiát, a másik többé-kevésbé utópikus, és akár egyenlőségen alapuló, akár erős hierarchiára épülő közösséget kíván, annak jól szabályozottnak, eszményi államnak kell lennie. A francia filozófusokra mindkét irányzat hatott, egyesek, mint pl. Voltaire, és egy ideig Diderot, a realistának nevezett felfogást vallották, mások, pl. Fénelon (akit én előfutárnak tartok) és különösen Jean-Jacques Rousseau, ill. Saint-Pierre abbé, az utópia mellett foglaltak állást.

2. Már a XVII. század végén szigorú bírálatok érték XIV. Lajos abszolút monarchiáját, a „feudális reakció” (Fénelon, Vauban, Boulainvilliers) oldaláról éppen úgy, mint a hugenottáktól, akikre hatott a reformáció államelmélete és az angol alkotmányos monarchia példája. Azt mondhatjuk, hogy a XVIII. század elején a közvélemény túlnyomó többsége kedvezőtlenül ítélte meg az abszolút monarchiát. Az 1750-es évek táján azonban ennek ellenére kezdik újraértékelni XIV. Lajos uralkodását.

¹ Vö. Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et Orientale, Actes du Troisième Colloque des Lumières de Mátrafüred, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. (A felvilágosodás Magyarországon, Közép- és Kelet-Európában, a III. Mátrafüredi Nemzetközi Felvilágosodás-kollokvium aktái, francia nyelven.)

Voltaire,² aki *Filozófiai leveleiben* az angol modell többé-kevésbé lelkes hívének vallotta magát, 1732-ben nekifog a XIV. Lajos századának, amely csak 20 év múlva jelenik meg.³ Mint ismeretes, ebben dicséri a Napkirály szerepét Franciaország gazdasági, kulturális és közigazgatási fejlesztésében. A mű megjelenése után egy jegyzetelt kiadás látott napvilágot egy Laurent Angliviel de La Beaumelle nevű irodalmi kalandor tollából. A kommentárok szerzője nemcsak történelmi tévedéseket olvas Voltaire fejére, hanem XIV. Lajos uralkodásának eszményítését is elítéli. Szerinte „az abszolút uralkodó, aki a közjót szolgálja, racionális lény, XIV. Lajosban viszont soha nem öltött testet ez az illúzió.”⁴ Mások azért bírálják Voltaire-t, mert nem dicséri eléggé XIV. Lajost. A filozófus válasza a különböző ellenvetésekre: „Hasonlítsuk össze, milyen volt Franciaország a Fronde-lázadás idején, és milyen ma. XIV. Lajos több jót tett nemzetének, mint húsz elődje együttvéve.”⁵ Csak „rendes filozófiája” (une bonne philosophie) nem volt. A fiziokrata *Éphémérides du citoyen* c. lap ellene intézett támadására így válaszol: „Ma is úgy látom, hogy XIV. Lajos százada a géniuszé, a mi századunk pedig a géniuszról való elmélkedésé.”⁶

Nehogy azt higgyük azonban, hogy Voltaire csak XIV. Lajosért lelkesedett, hiszen I. Péter cárról is dicsérőleg emlékezett meg: „Törvények, államrend, politika, fegyelem, katonaság, tengerészet, kereskedelem, manufaktúrák, tudományok, képzőművészetek, az ő elgondolásai alapján mindez tökéletesedett.”⁷ Ez azt bizonyítja, hogy országoktól függetlenül az abszolút monarchiát tartotta követendő példának, és nem az alkotmányos abszolutizmus elméletírója volt, ahogyan azt P. Gay állította.

A felvilágosult abszolutizmus Voltaire által kifejtett elmélete, összes ellentmondásaival, a történelmi valóságból fakad, az abszolút monarchia talajáról, ezt a valóságot értelmezi Voltaire a felvilágosodás szellemében.

A többi filozófus elméletben az alkotmányos monarchia híve, gyakorlatban azonban, Rousseau kivételével, mindannyian csatlakoznak Voltaire „realista” eszméihez, legalábbis addig, amíg az ilyen irányú kísérletek zátonyra nem futnak Franciaországban, amíg Turgot politikája meg nem bukik.

3. Az abszolút monarchia modellje és a szubjektív tényezők történelmi szerepének eltúlzása nagymértékben hozzájárult a *felvilágosult fejedelem mítoszá*nak kialakulásához. Az úttörő itt is Voltaire, aki az élő uralkodókat – II. Frigyes, II. Józsefet és II. Katalint – dicsőíti. Sok figyelmet szenteltek Voltaire és II. Frigyes viszályának, holott vitáik első sorban személyes, ill. irodalmi jellegűek voltak, és nem érintették a francia filozófia politikai meggyőződését.

Szerinte a felvilágosult fejedelemben egyesülnie kell az abszolút monarchia és a filozófia valamennyi jó oldalának. A filozófia ebben az összefüggésben úgy jelenik meg,

² Voltaire politikai nézeteiről l. P. Gay: *Voltaire's politics: the poet as realist* (Princeton, 1959) és R. Pomeau: *Politique de Voltaire* (Paris, 1963).

³ L. A. *Rebelliau* bevezetését a XIV. Lajos százada jegyzetelt kiadásához (Paris, 1894); a kérdés egészére vonatkozóan: N. R. Johnson: *Louis XIV and the age of the Enlightenment: the myth of the Sun King from 1715 to 1789*, *Studies on Voltaire* (1978), CIXXII.

⁴ La Beaumelle-ről l. S. Lenel: *Un ennemi de Voltaire, La Beaumelle*, R. h. 1. F. (1913, 1914) és Cl. Lauriol: *L-A. de la Beaumelle* (Genève, 1978). Az idézet az utóbbi mű 312. oldalán található.

⁵ *Voltaire: Le Siècle de Louis XIV*, Garnier-féle kiadás (Párizs), 375.

⁶ *Oeuvres historiques de Voltaire*, kiad. R. Pomeau, (Paris, 1957), 1294.

⁷ Uo. 597.

mint a „politikai bölcsesség” szeretete, vagyis a politikában alkalmazott racionalizmus. Emlékeztetni szeretnék itt arra, hogy az *Enciklopédia* szerint „filozófus az, aki szilárd alapelvekkel, s főleg helyes módszerrel rendelkezik, hogy a tényeknek okát adhassa és jogos következtetéseket vonhasson le belőlük.”⁸ A szilárd alapelvek a társadalmi rend fenntartását jelentik, de nem zárják ki a reformokat sem, elsősorban a racionalista szellem diktálta gazdasági és kulturális reformokat.

Az ellentmondások és csalódások ellenére, élete vége felé Voltaire mégis úgy gondolta, hogy a felvilágosult fejedelem mítosza megvalósult a XVIII. század folyamán. Az *ABC*-ben, a párbeszéd egyik résztvevője azt mondja: „Lekicsinyli talán, hogy ma filozófusok ülnek a trónon Berlinben, Svédországban, Lengyelországban, Oroszországban, és hogy a nagy Newton felfedezéseiből a moszkvai és pétervári nemesség kátéja lett?”⁹

Közismert Diderot és II. Katalin ellentmondásos kapcsolata,¹⁰ viszont talán nem ennyire ismert Diderot elvi állásfoglalása az uralkodók szerepéről a világosság terjesztésében: „A világ urainak dolga, hogy előmozdítsák ezt az örömdetes fejlődést. Ők terjesztik ki, vagy szűkítik le a felvilágosodás hatósugarát. Az a kor lesz boldog, amelyben az uralkodók már felismerték, hogy biztonságuk alapja az, ha az emberek műveltek. A nagy merényleteket mindig is vak fanatikuskok követték el.”¹¹ Diderot gondolatrendszerében tehát a felvilágosodás – amennyiben alkalmazják a valóságban a filozófusok eszméit – a fennálló hatalom biztosítója.

Pályája vége felé azonban a felvilágosult fejedelemnek még az eszméjét is elítéli: „Egy despota, még ha ő lenne is a legjobb ember, mivel kénye szerint kormányoz, gonosztettet követ el: jó pásztor, aki alattvalóit állati sorba kényszeríti, elfeledtetve velük a szabadság érzését, amelyet oly nehéz újra feltalálni, ha egyszer már elveszett; tíz év boldogságot nyújt nekik, amelyet kétezer éves nyomorúsággal kell megfizetniük.”¹²

A felvilágosult fejedelem mítoszáat csak a parasztfelkelések, a „jakobinusok” összeesküvései és a francia forradalom oszlatták el végérvényesen. Az uralkodók visszatértek a retrográd abszolutista rendszerhez, bár egyúttal nem lettek hűtlenek minden felvilágosult eszméhez, különösen gazdasági és kulturális kérdésekben nem. Az értelmiségiek vagy a forradalom mellett, vagy ellene foglaltak állást, egyesek – méghozzá igen sokan – felhagytak a politikával, és más tevékenységi kört választottak, leginkább a kulturális életbe húzódtak vissza.

4. A felvilágosult abszolutizmusnak a filozófusok gondolatrendszerében a *felülről jövő reformok* bevezetését kellett lehetővé tennie. E politika tengelye a felvilágosult fejedelem személye, de a filozófusok igen nagy szerepet tulajdonítottak az igazgatási szervezeteknek, a hadseregnek és az iskoláknak, mert ezeket az intézményeket úgy tekintették, mint alkotmányos eszközöket a közvélemény alakítására, a reformok kidolgozására és megvalósítására. Ezért eszméiknek nem csupán a fejedelmeket próbálták megnyerni, hanem az arisztokratákat, a nemeseket és az értelmiségieket is, akiknek nagy része szabadkőműves-

⁸ Textes choisis de l'Encyclopédie, kiad. A. Soboul, (Paris, 1952), 160. o. (A magyar szöveg fordítója Komoly Péter.)

⁹ L'A. B. C. ou dialogue entre A, B, C, Oeuvres complètes de Voltaire (Paris, 1894), XXVIII, 114.

¹⁰ Diderot politikai nézeteiről I. A. Strugner: Diderot's politics (The Hague, 1963).

¹¹ Diderot: Correspondance, kiad. G. Roth, (Paris, 1959), 84.

¹² Diderot: Mémoires pour Catherine II, kiad. P. Vernière (Paris, 1966), 118.

páholyok tagja volt. Olyan ideológiai változtatásra tett kísérlet ez, amelynek mozgó ereje egy szűk társadalmi réteg, és amely kiváltotta az uralkodó osztály többségének ellenállását.

A „filozófia” legfőbb kudarca az volt, hogy XV. és XVI. Lajos még a felvilágosodás hívei által javasolt reformokat sem voltak hajlandók bevezetni Franciaországban. Ezt nemcsak szubjektív tényezők magyarázzák, hanem Franciaország más európai államokénál fejlettebb gazdasági és társadalmi helyzete is. Valójában a felvilágosult abszolútizmus azokban az országokban honosodott meg, több-kevesebb sikerrel, ahol a feudalizmusnak még szilárd alapjai voltak, és a kapitalista fejlődés alig indult meg. Ezekben az országokban alkalmas volt a fejlődésbeli lemaradás részleges behozására az uralkodók és az uralkodó osztály egy részének közös érdeke és célkitűzése volt. Ez a magyarázata annak az egyenlőtlen fejlődésnek, amely a fejlettebb ideológia és az elmaradott gazdasági-társadalmi helyzet között figyelhető meg a felvilágosodás korában.

Az ilyen típusú kísérletek közül az egyik legjellegzetesebb a jozefinizmus.^{1 3} II. József, aki Wolff filozófiáján és a bécsi jogi iskola szellemén nevelkedett, és akire erősen hatottak egyes francia filozófusok, elsősorban Montesquieu, komolyan vette a reformprogramot. A nemesség, különösen a protestáns nemesség, örömmel üdvözölte tolerancia-rendeletét, de amikor gazdasági és politikai kiváltságait megnyirbálta, ennek az osztálynak legtöbb tagja ellene fordult. Politikája nemcsak nemesi, hanem nemzeti és paraszti ellenállásba is ütközött. Érdekes megfigyelni, hogyan használta fel a magyar nemesség a nemzeti ideológiát a II. József központosító és modernizáló intézkedései elleni tiltakozásul. A központi kormányzást szolgáló, a német nyelv használatára vonatkozó rendelet nemcsak a nemeseket idegenítette el tőle, hanem az értelmiségiek egy részét is. Gazdasági reformjai nagy reményeket ébresztettek a parasztságban, amely egyes vidékeken szembe szállt a földesurakkal. Az európai közvélemény figyelmét is felkeltették a nemességgel folytatott harcok, és a felvilágosodás védelmezői e tekintetben a császár pártjára álltak. A *Journal Général de l'Europe* 1785-ben ezt írta: „Nem meglepő, hogy a reformok ellenkezést és zúgolódást váltanak ki. Egy felvilágosult és szilárd kormányzat azonban felülmelkedik a zúgolódáson, és a nép ellenében is tovább szolgálja a nép javát.”^{1 4} (kiemelés tőlem K. B.) „A nép ellenében a nép javát szolgálni”: ez ebben az időben nemcsak uralkodók, de számos értelmiségi vágyálma is volt.

A felvilágosult abszolútizmus az elmaradott országokban is elbukott, mert a feudális társadalom alapjain nem tudott változtatni. II. József az erdélyi román parasztok felkelésekor bírálta a gyengekező hatóságokat, és a legvéresebb megtorlást kívánta. A belgiumi felkelés, különösen pedig a francia forradalom arra készítette őt, hogy legtöbb reformjáról lemondjon, kivéve a türelmi rendeletét.

II. József példája annak bizonyítéka, hogy a felvilágosult abszolútizmus nem volt képes megoldani a feudális struktúrák és termelési viszonyok meglétéből fakadó ellentmondásokat. A filozófusok pedig, akik felismerték a válság jeleit, nem látták előre, hogy a feudális rendszer és az általuk javasolt reformok nem egyeztethetők össze.

^{1 3} A jozefinizmusról I. P. von Mitrofanov: *Joseph II: seine politische und kulturelle Tätigkeit* (Wien, Leipzig, 1910) és F. F. Maass: *Der Josephinismus: Quellen zu seiner Geschichte in Osterreich* (Wien, München, 1951–1961).

^{1 4} Idézi Mitrofanov: I. m. 292.

5. Végezetül arra a kérdésre keresem a választ, felelősek-e a „filozófusok” az etatizmus eszméjéért. Mint már mondtam, ők annak a hagyománynak továbbvivői, amely az államot a rend, a fejlődés és a béke biztosítékának tekinti. Diderot így határozza meg az államot az *Enciklopédiában*: „Az állam olyan társadalom, amely mozgását állandóan a köz érdeke szerint irányítja, s amelyet egy szív, egy lélek vezérel. Íme, ilyen a boldog állam, az igazi állam.” Szerinte alapvetően két dolog biztosítja az állam fennmaradását: „Az első: maga az az elkötelezettség, amellyel a magánszemélyek magukat az uralkodó hatalmának alávetették; ennek súlyát nagyban növeli az isteni tekintély és az eskü ereje. A második: egy olyan felső hatalom létrehozása, mely az általa kiróható büntetésekkel rettegésben tarthatja a gonoszokat. A politikai test, vagyis az állam tehát az akaratoknak egy felsőbb hatalom által támogatott egységből következik, enélkül elképzelni sem lehet polgári társadalmat.”¹⁵

Ezen a ponton a filozófusok valamennyien egyetértenek, bár államfelfogásuk különböző. Maga Rousseau is, aki olyan köztársaságot akar alapítani, ahol nincsenek kormányzók és kormányzottak, az erős állam híve.¹⁶ Nála a népszuverenitás előfeltétele az egyhangú egyetértés, ezt viszont csak olyan demokratikus, de központosított kormányforma segítségével lehet megvalósítani, amely eleve kizár minden ellentmondást.

A filozófusok úgy gondolták, hogy a felvilágosult abszolútizmus az a kormányforma, amely legalkalmasabb a társadalom modernizálására, és a legjobban megvalósítható is egyben. Szeretném itt kiemelni, hogy ez a meggyőződés a valóságban gyökerezik, az abszolút monarchia létéből és működéséből vezethető le. Hozzátehetjük azt is, hogy a felvilágosult abszolútizmus – gazdasági, igazságügyi, közigazgatási és kulturális reformjaival – elért bizonyos konkrét eredményeket, különösen az elmaradott országokban. A filozófusok azonban nem ismerték fel az állam és a társadalom közti kapcsolatot, az uralkodó osztály szerepét, elnyomó funkcióját az államban. Szerintük az uralkodó személyében testet öltő állam feladata a kialakult társadalmi rend létének biztosítása, de az állam semleges gépezet, amely a közjót hivatott szolgálni. Nem az etatizmust kell tehát felrónunk a filozófusoknak, hanem az állam és társadalom viszonyáról alkotott egyszerűítő felfogásukat, és azt, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítottak a történelemben a szubjektív tényezőknek. Realizmusuk ezért nem mentes az illúzióktól, s ha az egész társadalmi fejlődést nézzük, az általuk javasolt reformok még így is a történelmi fejlődés irányába mutatnak.

¹⁵ Textes choisis de l'Encyclopédie, id. kiadás, 79. (Komoly Péter ford.)

¹⁶ Vö.: R. Derathé: J.-J. Rousseau et la science politique de son temps (Paris, 1950) és A. Cobban: Rousseau and the modern state (London, 1964).